

METROPOLIS
İONİA II

YOLLARIN
KESİŞTİĞİ YER

Recep Meriç İçin Yazılar

THE LAND OF THE CROSSROADS
Essays in Honour of Recep Meriç

Ayasuluk'ta Bulunmuş (Efes) Nemesis Adak Steli

Mustafa Büyükkolancı - Celal Şimşek*

Abstract

The subject of this article is a votive stele of Nemesis, found as reused within the southern part of the city wall of Selçuk-Ayasuluk Hill, during the excavation of 1974. On the stele, of which might originally have a pediment, there is the relief depicting the winged and dressed goddess standing in a two columned temple front, upon a high postament. The fact that the upper part of the stele relief is narrower and shorter than the lower side and the rotation of the body indicate that Ephesos Nemesis votive stele should be dated from Late Hellenistic Period (130-100 B.C.). Nemesis, mentioned as goddess of Smyrna, was not included in first degree goddesses of Greek pantheon. Its cult was spread in a wide area during the Roman Empire period. Nemesis votive stele found in Ayasuluk had us ask about if this goddess originates from Smyrna or if it had been carried by people immigrating from Smyrna region of Ephesos to Pagos Mountain. This question might be decisively answered by the future results of the further excavations and researches in Smyrna region of Ephesos and in Smyrna itself.

Değerli dost ve bilim adamı Prof. Dr. Recep Meriç için hazırladığımız makalenin konusunu oluşturan Nemesis Adak Steli, Selçuk-Ayasuluk Tepesi'ni çeviren sur duvarlarında devşirme malzeme olarak kullanılmış ve 1974 yılında güney sur duvarlarının kazısı sırasında bulunmuştur.¹

Smyrna'nın tanrıçası² olarak tanınan Nemesis, Grek Panteonu'nda birinci derecedeki tanrıçalar arasında değildir. Hesiodos'a (220) göre Nyks'in kızı olan Nemesis, yazgılarından kaçmaya çalışan insanlara karşı uygulanan tanrısal öcü simgeleyen bir tanrıçadır.³ Onun sembolleri arasında cetvel, kırbaç, dümen, terazi ve griphon vardır. Nemesis, aslında bir

tanrıçadan çok, Helen düşüncesinin temel kavramlarından biri olan insanlıktaki değişmez denge kavramının kişiselleştirilmiş şeklidir. Bu anlamda ölçsüz, aşırı hareket yapan her insan, tanrıların öfke veya kıskançlığını üstüne çeker ve Nemesis'in gazabına uğrardı. Nemesis, hem soyut bir kavramı simgeler, hem de tanrısal bir varlık olarak görülür. Nemesis, insanlardaki ölçsüzlük, kendine ve talihine aşırı güveni cezalandıran bir tanrıça olarak da benimsenir. Aynı zamanda yeryüzünde adaleti koruyan, haklıyı haksızdan ayıran ahlak tanrıçası olarak da bilinir.⁴ Nemesis'in elinde cetvel ve dizgin varsa ılımlılığı, kılıç ve kalkan varsa cezalandırmayı temsil eder. Tanrıça ölçüyle ilgili olarak bazen elinde terazi taşır. Kanatlar bir olaya hızla müdahale yapmak içindir. Tanrıçanın sağ elinde tuttuğu mızrak ya da cetvel, hem ılımlılığını hem de cezalandırma yönünü vurgulamaktadır.

Özellikle Roma İmparatorluk Dönemi'nde Nemesis kültü geniş bir coğrafyada yayılmıştır.⁵ Bu kült gladyatörler ve sporcular arasında da rağbet görmekteydi. Bununla ilgili olarak Phrygia Hierapolis'i, Laodikeia'sı ve Termessos'ta, kulüplerinin varlığı ele geçen kabartma ve yazıtlarla tespit edilmiştir.⁶ Efes ise Batı Anadolu'nun en önemli gladyatör oyunlarının yapıldığı merkezdir ve kentte bunlara ait mezarlık yer almaktadır.⁷

Tanrıçanın Maraton yakınlarında Rhamnous (Attika)⁸ ve

* Mustafa Büyükkolancı, Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 20020 Denizli/Türkiye, e-mail: mbuyukkolanci@pau.edu.tr.

Celal Şimşek, Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 20020 Denizli/Türkiye, e-mail: celal.simsek@gmail.com.

1 Selçuk İlçesi'ndeki Efes St. Jean Bazilikası'nı kuşatan yaklaşık 1km uzunluktaki sur duvarları iç ve dış surlar şeklinde iki bölümlüdür. 20 kule ile desteklenen dış surlar ve kapılarda yapı malzemesi olarak Efes ve Artemis Tapınağı'ndan getirilen devşirme malzemeler kullanılmıştır. 1974 yılında başlayan Efes Müzesi kazıları dış sur duvarlarının güneyinde "Takip Kapısı" olarak tanımlanan ana girişin batı bölümünde başlamıştır. Kazı ve restorasyon şeklinde devam eden çalışmalar 1990 yılında Doğu sur duvarlarında tamamlanmıştır.

2 Efsaneye göre; M.Ö. 334 yılında İzmir'e gelen Büyük İskender, o zaman ormanla kaplı "Pagos Tepesi" denilen Kadifekale'de Nemesis Kutsal Alanı'nda avlanırken bir ara ulu bir çınarın altında uykuya dalar, rüyasında gördüğü iki Nemesis, Büyük İskender'den yeni İzmir kentini uyuduğu tepenin eteklerinde kurmasını ister. Uykusundan uyanan Büyük İskender, Klaros'un Apollon kâhinine gördüğü rüyayı anlatarak fikrini sorar ve kâhin rüyayı tek bir cümlede yorumlar: "Kutsal Melez Çayı kenarındaki Pagos Tepesi eteklerinde yerleşecek İzmirliler, eskisinden dört kez daha mutlu olacaklardır". Smyrnalılar Pagos Dağı Tepesinde yer alan bir değil, çifte Nemesis'e tapımda bulunuyorlardı, Bkz. Magie 1950, 624; Bean 1979, 22-25; Akurgal 1993, 374-375, Şek. 305/c; Freely 2002, 50-51.

3 Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Stenger 2000, 818-819; Karanastassi-Rausa 1992, 733-770, Res. 431-447; Bellefonds 1992, 770-773, Res. 447-450.

4 Çubuk 2008, 45; Erhat 1978, 234; Grimal 1997, 534.

5 Mısır ve Suriye için Bkz. Rostovtzeff 1926, 24-29, Pl. X; Seyrig 1932, 50-64, Pl. XVIII; Seyrig 1950, 229-252, Fig. 5-6.

6 Jones 2001, 46-47; Ritti-Yılmaz 1998, 445-542; Corsten 1997, num. 73-78, 81A.

7 Ayrıntılar için bkz. Grossschmidt 2002.

8 En eski Nemesis heykeli Attika Bölgesi'nde, Rhamnous'da bulunmuştur. Paros mermerinden yapılmış ve 3.55m yüksekliktedir. Khiton üzerine himation giyimli eser, yontucu Agorakritos tarafından yapılmış ve M.Ö. 430-420' ye tarihlen-

Smyrna'da Pagos Tepesi'nde tapınakları vardır.⁹ Smyrna'da ele geçen sikke, yazıt ve diğer buluntular, tanrıçanın bu kentte büyük saygı gördüğünü ortaya koymaktadır. Tanrıça, İmparator Hadrianus (M.S. 117-138) zamanına ait Smyrna gümüş cistophoru üzerinde tapınağının içinde betimlenmiştir.¹⁰

Diğer taraftan Nemesis kültünün Batı Anadolu'da Phrygia Bölgesi'nde de yaygın olduğu, ele geçen sikke ve kabartmalardan bilinmektedir. R. Fleischer, Afyonkarahisar çevresinde olasılıkla Çavdarhisar buluntusu olarak belirlediği kabartmayı "Çifte Nemesis-Aphrodite?" başlığı altında yayınlamış¹¹ ve Nemesisler konusunda toplu bir bibliyografya vererek,¹² söz konusu kabartmayı Geç Hellenistik Dönem'e tarihlemiştir.¹³ M.S. 3. yüzyıl başlarına tarihlenen Hierapolis Tiyatrosu sahne kabartmalarında Nemesis, ölçü ve dengeyi sağlar, kanatlı ve sol elinde kamçı tutar şekilde gösterilmiştir.¹⁴ Olasılıkla Batı Anadolu kökenli olan, Paris Louvre Müzesi'nde sergilenen ve Geç Roma Dönemi'ne tarihlenen yazıtlı Nemesis adak steli¹⁵ ise tanrıçanın geç dönemlerde bile saygı gördüğünü ortaya koymaktadır.

Stelin Genel Tanımı¹⁶

Orta grenli beyaz mermerden yapılmış olan adak steli, sur duvarlarında yapı taşı olarak ikinci kez kullanıldığı için özellikle üst yarısındaki figürlü bölüm düzeltilmiştir (Resim 1-3). Bunun sonucu olarak Nemesis kabartmasının başı, vücudu, kolları ve üzerinde durduğu kaide ana hatlarıyla belirgindir. Nemesis'in iki yanındaki sütunlar ve stel çerçevesinde eksikler vardır. Stelin alt kısmı da üstü gibi düzeltilmiştir. Bununla ilgili olarak sonradan yapıldığı anlaşılan çentikler sol alt kısımda çok belirgindir. Stelin alt yarısında daha önce adakla ilgili bir yazıt bulunduğu söylenebilir.

Büyük olasılıkla alınlıklı olan stelde, iki sütunlu bir tapınak cephesi içinde yüksek kaide üzerinde ayakta, giyimli ve kanatlı tanrıçanın kabartması işlenmiştir. Özellikle tanrıçanın üzerinde durduğu kaide profilleriyle belirgin ve geniş bir yer kaplamaktadır. İki yanındaki sütunlardan soldaki biraz daha belirgindir. Yivsiz sütunları postamentler üzerindeki Attik-İon tarzında sütun kaideleri taşımaktadır. Sütunlar üzerinde, ön kısmı çentildiği için detayları kalmamış olan Korinth düzenli sütun başlıklarından özellikle soldaki daha belirgindir.

Cepheden gösterilen tanrıçanın heykelinin sırtından başlayıp yanlarda eteklere kadar uzanan kanatları steldeki en belirgin ve iyi durumda kalabilmiş bölümdür.

Korinth düzenli tapınak veya Naiskos cephesi içinde yüksek bir kaide üzerinde duran giyimli ve kanatlı tanrıçanın giysi

detayları kalmadığı için elbise tipi tam olarak anlaşılamamaktadır. Ancak Efes'te Magnesia Kapısı'nda kabartma olarak betimlenen Nemesis'in kanatlı ve peploslu gösterilmesi, bizim adak stelindeki tanrıçanın da peploslu olabileceği fikrini güçlendirmektedir. Tanrıça üzerinde elbisenin sadece alt kısmında kaide üzerine yakın bölümünde birkaç kıvrım katlanmasıyla ilgili uygulamaları kalabilmiştir. Aynı şekilde gövdenin sol tarafında koltuk altından kaideye kadar kol ile gövde ayrımı kalem ile derin şekilde belirginleştirilmiştir. Bu bölümlerde tespit edilen kanallar, eserde matkap kullanılmadığını göstermektedir.

Adak stelinde betimlenen tanrıça kült yontusu olmalıdır. Cepheden betimlenen tanrıçada vücut ağırlığı sağ bacak tarafından taşınmaktadır. Bu nedenle sol kalça dışı doğru hafif çukurlu yapılmıştır. Tanrıçanın gövdesinin üst kısmı kısa ve dar iken, alt kısmı daha uzun ve geniş yapılmıştır. Stelde tanrıçanın başı tamamen kırık olduğu için hakkında bir şey söylemek mümkün değildir.

Yüksek bir kaide üzerinde, in antis tapınak veya naiskos içinde gösterilen kült heykelinin kanatları detaylı olarak işlenmiş ve kaliteli bir işçilik göstermektedir. Tanrıça sol kolunu aşağı indirmiş ve elinde kamçı tutmaktadır. Sağ kolunu ise dirsekten bükerek sağ elini göğüs üzerine götürmüştür. Sol elinde tuttuğu kamçının altında Nemesis figürlerinde sıklıkla görülen sekiz çitalı dümen veya tekerlek vardır.¹⁷

Benzerleri ve Tarihleme

Efes'te, Magnesia Kapısı'nda kuleler arasındaki merkezi kapının güney duvarı üzerinde duran ve kapının ön avlusuna bakan Nemesis kabartması ilk kez R. Fleischer tarafından incelenmiştir.¹⁸ Buradaki kabartma Ayasuluk'ta bulunmuş adak stelindeki Nemesis figürü ile yakın benzerlik göstermektedir. Büyük bir kireçtaşı bloğun kuzey ucunda yer alan kabartma, şu anda yerinde olmayan başka figürlerle beraber işlenmiş olmalıdır. Lysimakhos Dönemi'ne ait sur duvarlarındaki Magnesia Kapısı'nın bu orta bölümü, P. Scherrer tarafından M.Ö. 1. yüzyılın 2. yarısına tarihlenmek istenmiştir.¹⁹ Burada cepheden ve ayakta betimlenen Nemesis kabartmasının başı tahrip edilmiş olup, kanatlı ve peplos giyimlidir. Tanrıçanın solunda dümen yer alır ve aşağıya doğru indirdiği sol elinde de bir kırbaç tutar (Resim 4). Kabartmanın betimleme tarzı; gövdenin üst kısmının kısa ve dar, alt kısmının ise uzun oluşu yönünden, Geç Hellenistik Dönem özelliği göstermektedir. Bizce bu betimleme özelliklerine göre kabartma, P. Scherrer'in kapı tarihlemesinden biraz daha erkene verilebilir.

Şimdiye kadar bu kabartmalar ve Yamaç Evlerde bulunmuş Nemesis heykelcikleri²⁰ dışında Efes'te, Nemesis Tapınağı'nın ya da bir naiskosunun varlığına gösterebilecek yüzeyde herhangi bir kalıntı yoktur. Ancak D. Magie, Büyük İskender zamanında Efes'te tiyatro yanında Nemesis Tapınağı

mektedir. Bkz. Miles 1989, 133-249, Pl. 29-48; Lapatin 1992, 107-119; Stewart 1990, 165, Pl.403-404; Grimal 1997, 534; Boardman 1995, 147, 207, Fig. 122.

9 Magie 1950, 624; Bean 1979, 22-25; Akurgal 1993, 374-375, Şek. 305/c; Freely 2002, 50-51; Büchner 1927, 727-728, 745-749.

10 Karanastassi-Rausa 1992, 738-739, Res. 8.

11 Fleischer 1989, 127-129, Abb 1.

12 Fleischer 1989, 138, dn.10.

13 Fleischer 1989, 137.

14 D'Andria-Ritti 1985, 167-169, Tav.44.1-2; D'Andria 2003, Res. 150b/8.

15 Karanastassi-Rausa 1992, 748, Pl. 440/162.

16 Müze Env. No: 13-33-74, Kazı Env. No: Stj. 74/20; Ölçüleri: yük. 116cm, gen. 77cm, kalınlık 17-25cm arası, figürlü bölümün yük. 69 cm. Buluntu Yeri: St. Jean Bazilikası Güney Sur dibi.

17 Nemesis betimlemelerinin genel tipolojisi ve simgeleri için bkz. Karanastassi-Rausa 1992, 733-770, Res. 431-447; Bellefonds 1992, 770-773, Res. 447-450.

18 Fleischer 1978, 396, dn. 25.

19 Scherrer 2000, 78.

20 Fleischer 1978. Jones, Londra'da özel bir koleksiyonda yer alan yazıtlı bronzdan yapılmış bir Nemesis heykelciğinin Efes yada Smyrna kaynaklı olduğunu stilistik yönden bildirmiştir. Bkz Jones 2001, 47, Pl. 10.

için bir veranda inşa edildiğini yazar.²¹ Bu bilgiler ve ele geçen kabartmalar, tanrıçanın Efes'te iyi bilindiğini ve bir kültürünün olduğunu göstermektedir. Burada sorulması gereken, Efes'teki Nemesis kültürünün yerli bir kültür mü, yoksa Smyrna Nemesis mi olduğu sorusudur. Smyrna'da yer alan Nemesis Tapınağı, M.Ö. 4. yüzyıl sonunda, Büyük İskender sonrasında kurulduğu kabul edilen Pagos Tepesi'ndeki kentte yer almaktaydı.

Tarihleme açısından Efes Nemesis Adak Steli'ndeki kabartmanın üst kısmının kısa ve dar, alt kısmının uzun ve geniş yapılması, gövdenin üstündeki burkulma, eserin Geç Hellenistik Dönem'de (M.Ö. 130-100) yapılmış olduğunu ortaya koyar.²² Villa Albani'de²³ sergilenen bir altar üzerinde, Geç Hellenistik tipin M.S. geç 1. yüzyıl adaptasyonu olan Nemesis yüksek kabartmasında da gövdenin üst kısmı kısa ve dar, alt kısmı uzun ve geniş yapılmış olup, bu yönüyle eser Efes Nemesis'ine benzemektedir. Ayrıca detayların işlenmesinde matkabın kullanılmaması da bu tarihlenmenin uygun olduğunu ortaya koymaktadır.

Strabon (XIV.1.4) eskiden Efeslilere "Smyrnalı" denildiğini, Eski Efes'te Panayır Dağı ile Bülbül Dağı arasındaki bölgenin "Smyrna" adını taşıdığını bildirir. M.Ö. 700'lerde Efes'in Smyrna Bölgesi'nden ayrılan insanlar önce Kolophon'a oradan da Smyrna'ya göç ederek orada kendi anavatanlarının adını yaşatan yeni bir Smyrna kurmuşlardır.²⁴ Büyük olasılıkla bu göç sırasında Nemesis Kültü Efes'ten Smyrna'ya taşınmış olmalıdır. Efes Smyrnalıları büyük olasılıkla Pagos Tepesi'ne yerleşmiş ve orada Nemesis kültürünü ve tapınağını kurmuşlardır. Pausanias'ın da belirlediği gibi (Paus. VII 5, 1-3) Smyrna'nın Büyük İskender'in isteği üzerine, Antigonos ve Lysimakhos tarafından Pagos Dağı'nın eteklerindeki yeni yerine taşınması bizce tümüyle yeniden taşınma değildir. Zaten Pagos Dağı'nda ve eteklerinde geçmişi daha eskilere giden belki adı yine "Smyrna" olan bir yerleşme vardı. Antigonos ve Lysimakhos bu yerleşmeyi büyütmüş ve planlı hale getirmiş olmalıdır.

Bu soruların net yanıtı, gelecekte Smyrna ve Efes'in Smyrna Bölgesi'nde yapılacak olan kazı ve araştırmalarda elde edilecek bulgularla tam olarak verilebilecektir.

Kaynakça

Akurgal 1993

E. Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul (4. baskı), 1993.

Bean 1979

G.E. Bean, *Aegean Turkey*, London (second edit.), 1979.

Bellefonds 1992

P.L.D. Bellefonds, "Nemesis", LIMC VI, 1-2, München, 1992, 770-773, Res. 447-450.

Bieber 1977

M. Bieber, *Ancient Copies, Contributions to the History of Greek and Roman Art*, New York, 1977.

21 Magie 1950, 692.

22 Benzer şekildedeki Geç Hellenistik Dönem yapıtları için bkz. Smith 1995, Fig. 113-114, 116, 216; Ridgway 2000, Pl. 46-47; Ridgway 2002, Pl. 41.

23 Bieber 1977, 46, Fig. 116. Villa Albani Nemesis'i, ince khiton ve üzerine himation giymiş olup, sol ayağı bir dümen üzerine basmaktadır.

24 Petzl 2001, 661. Ayrıca bkz. Herodotos (I. 150).

Boardman 1995

J. Boardman, *Greek Sculpture, The Classical Period*, London, 1985 (reprinted 1995).

Bürchner 1927

L. Bürchner, "Smyrna", RE, 1927 (printed 1992), 727-765.

Chapouthier 1924

F. Chapouthier, "Nemesis et Nike", BCH, 48, 1924, 287-303.

Corsten 1997

Th. Corsten, *Die Inschriften von Laodikeia am Lykos (IK, 49, I), I*, Bonn, 1997.

Çubuk 2008

N. Çubuk, *Hierapolis Tiyatro Kabartmaları*, İstanbul 2008.

D'Andria 2003

F. D'Andria, *Hierapolis (Pamukkale), Arkeoloji Rehberi*, İstanbul, 2003.

D'Andria-Ritti 1985

F. D'Andria-T.Ritti, *Le Sculpture del Teatro, Hierapolis Scavi e Ricerche, II*, Roma, 1985

Erhat 1978

A. Erhat, *Mitoloji Sözlüğü* (2. baskı), İstanbul, 1978.

Fleischer 1978

R. Fleischer, "Eine neue Darstellung der doppelten Nemesis von Smyrna", *Hommages M.J. Vermaseren, I*, EPRO 68, 1978, 392-396.

Fleischer 1989

R. Fleischer, "Doppelte Nemesis-Aphrodite?", *Anadolu-Anatolia* 22, 1981-83, 1989, 127-141.

Freely 2002

J. Freely, *Türkiye Uygarlıkları Rehberi, Ege Kıyıları* (çev. T. Birkan vd.), İstanbul, 2002.

Herodotos

Herodot Tarihi (çev. M. Ökmen-A. Erhat), İstanbul, 1973.

Hesiodos

Hesiodos Eseri ve Kaynakları, Tanrıların Doğuşu (Theogonia), (çev. S. Eyüpoğlu-A. Erhat), Ankara, 1977.

Grimal 1997

P. Grimal, *Mitoloji Sözlüğü, Yunan ve Roma* (çev. S. Tamgüç), İstanbul, 1997.

Grossschmidt 2002

K. Grossschmidt (vd.), *Öğleden Sonra Ölüm, Efes Gladyatörleri* (20 Nisan 2002'de Başlayan Efes Müzesi'ndeki Sergi Kitabı), Selçuk, 2002.

Jones 2001

C.P. Jones, *A Statuette of Nemesis*, *Epigraphica Anatolica* 33, 2001, 45-47, Pl. 10.

Karanastassi-Rausa 1992

P. Karanastassi-F. Rausa, "Nemesis", LIMC, VI, 1-2, München, 1992, 733-770, Res. 431-447.

Lapatin 1992

K.D.S. Lapatin, "A Family Gathering at Rhamnous? Who's Who on the Nemesis Base", *Hesperia* 61/1, 1992, 107-119.

Magie 1950

D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor, Vol. I-II*, New Jersey, 1950.

Miles 1989

M.M. Miles, "A Reconstruction of Temple of Nemesis at Rhamnous", *Hesperia* 58/2, 133-249, Pl. 29-48.

Petzl 2001

G. Petzl, "Smyrna", *Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike*, 11, Stuttgart 2001, 661-662.

Premmerstein 1894

A.V. Premmerstein, "Nemesis und ihre Bedeutung für die Agone" *Plilologus*, 53, 1894, 400-415.

Ridgway 2000

B.S. Ridgway, *Hellenistic Sculpture II*, Wisconsin, 2000.

Ridgway 2002

B.S. Ridgway, *Hellenistic Sculpture III*, Wisconsin, 2000.

Ritti-Yılmaz 1998

T. Ritti-S. Yılmaz, "Gladiatori E Venationes A Hierapolis Di Frigia", *Atti Della Accademia Nazionale Dei Lincei, Classe Di Scienze Morali, Storiche E Filologiche, Serie IX-Vol. X-Fas. 4*, Roma, 1998, 445-542.

Rolley 1964

Cl. Rolley, "Sculptures nouvelles a L'Agora de Thasos", *BCH*, 88, 1964, 496-506.

Rostovtzeff 1926

M. Rostovtzeff, *Pax Augusta Claudiana*, *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 12, No. 1-2, 1926, 24-29.

Seyrig 1932

H. Seyrig, *Antiquités Syriennes: 4. Monuments Syriens du Culte de Ne-*

mesis, Institut Francais du Proche-Orient, Fasc.1, 1932, 50-64.

Seyrig 1950

H. Seyrig, *Antiquités Syriennes*, Institut Francais du Proche-Orient, Fasc. 3/4, 1950, 229-252.

Smith 1995

R.R.R. Smith, *Hellenistic Sculpture*, London, 1995.

Scherrer 2000

P. Scherrer, "Magnesia Kapısı-Hellenistik Şehir Suru" *Efes Rehberi*, 2000, 66-68.

Schweitzer 1931

B.Schweitzer, "Dea Nemesis Regina" *Jdl*, 46, 1931, 175-246.

Stenger 2000

J. Stenger, "Nemesis", *Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike*, 8, Stuttgart 2000, 818-819.

Stewart 1990

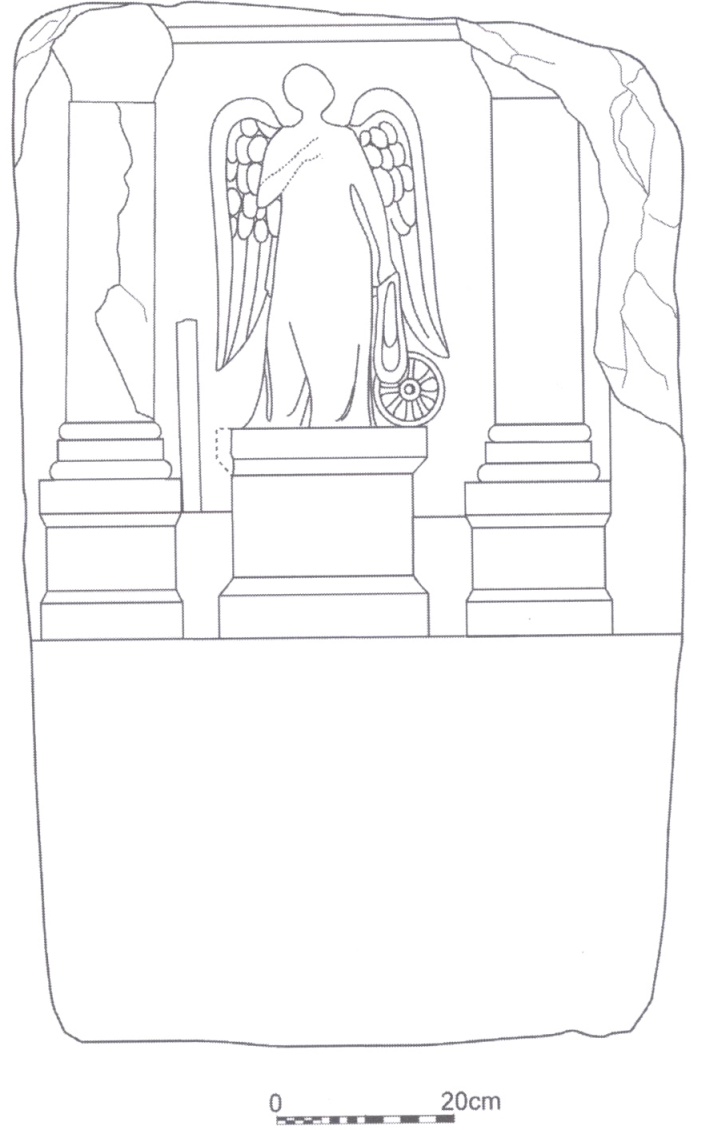
A. Stewart, *Greek Sculpture*, London, 1990.

Strabon

Coğrafya, Anadolu (Kitap: XII, XIII, XIV), (çev. A. Pekman), İstanbul, 1991.

Resim 1: Ayasuluk'ta bulunmuş Efes Nemesis Adak Steli.

Resim 2: Ayasuluk'ta bulunmuş Efes Nemesis Adak Steli (çizim).

Resim 3: Ayasuluk'ta bulunan Efes Nemesis Adak Steli'nden Nemesis detayı.

Resim 4: Efes Magnesia Kapısı'ndaki Nemesis Kabartması.